

Paulina Cygańska-Rutkowska
Uniwersytet Warszawski

Skąd się wziął *hetman* w Ewangelii? O nazwach dostojników w polskich przekładach Ewangelii z XVI wieku

W artykule zostały omówione określenia dostojników duchowych i świeckich z ośmiu przekładów Ewangelii na język polski z XVI wieku, czyli wycinek – jak to ujął Zygmunt Poniąkowski – horyzontu socjologicznego Nowego Testamentu (Poniąkowski, 1971, s. 100). Materiał jest obszerny, co wynika z treści Ewangelii, których bohaterami są m.in. członkowie duchowieństwa, tacy jak faryzeusze, saduceusze czy lewici, a także przedstawiciele władzy państwowej – cesarz, tetrarchowie, setnik itp. Zebrany materiał ukazuje różnorodność nazw dostojników, co częściowo wynika z różnych sposobów tłumaczenia tych określeń w badanych przekładach. W jednych z nich zauważalna jest tendencja do uwspółcześniania treści poprzez wprowadzanie współczesnych tłumaczom określeń nazw dostojników (*hetman*, *rotmistrz*). W innych widać wyraźnie wierność tekstom źródłowym i próbę dokładnego tłumaczenia lub kalkowania nazw (*architryklin* – łac. *architriclinus*) – niejednokrotnie błędną (*doktor nauczony* – łac. *doctor legis*).

Wykorzystane przekłady Ewangelii pochodzą z kręgów różnych wyznań: katolickiego, ariańskiego, luterńskiego i kalwińskiego. Transkrypcje tych tekstów powstały w ramach grantu realizowanego pod kierunkiem Izabeli Winiarskiej-Górskiej na Uniwersytecie Warszawskim (*Szesnastowieczne przekłady Nowego Testamentu na język polski a rozwój renesansowej polszczyzny literackiej*, 2013). Do badań wykorzystane zostały następujące tłumaczenia:

- Przekład z 1553 roku Stanisława Murzynowskiego, luterński (Nowy Testament), znany jako Biblia Murzynowskiego, dalej skrót: BM;
- Przekład z 1556 roku Marcina Bielskiego, katolicki (Nowy Testament), znany jako Biblia Szarfenberga, dalej: BSz;

- Przekład z 1561 roku Jana Leopolity, katolicki (Biblia), znany jako Biblia Szarffenberga lub Leopolity, dalej: BL;
- Przekład z 1563 roku dokonany przez kilku tłumaczy (Pierre Stratorius, Grzegorz Orszak, Jean Thenaudus i in.), kalwiński (Biblia), znany jako Biblia Brzeska, dalej: BBrz;
- Przekład z 1572 roku Szymona Budnego, ariański (Nowy Testament), znany jako Biblia Budnego, dalej: BBd;
- Przekład z 1577 roku Marcina Czechowica, ariański (Nowy Testament), znany jako Biblia Czechowica, dalej: BCz;
- Przekład z 1593 roku ks. Jakuba Wujka, katolicki (Nowy Testament), znany jako Biblia Wujka, dalej: BW1;
- Przekład z 1599 roku ks. Jakuba Wujka, uzupełniony i poprawiony pośmiertnie przez jezuitów, katolicki (Biblia), znany również jako Biblia Wujka, dalej: BW2;

Podstawa materiałowa to jednostki leksykalne będące określeniami dostojników wyekscerpowane z wyżej wymienionych dzieł. Do jednostek tych należą w większości rzeczowniki, rzadziej przymiotniki, najmniej zaś jest imiesłowów. Przymiotniki i imiesłowy uległy substantywizacji i jako określenia dostojników były stosowane przez tłumaczy XVI-wiecznych w funkcji rzeczownikowej. Duża część leksemów pojawia się w tekście z przydawką. Ekscerpowano całe połączenia, bowiem łączliwość leksemów niejednokrotnie zmieniała ich znaczenie (np. *rotmistrz* – *rotmistrz kościelny*). Pomijano natomiast kwestię grafii XVI-wiecznej. Różnice w sposobie zapisu poszczególnych wyrazów są niewielkie, nie poszerzają perspektywy badawczej (np. różne zapisy *pharisseus*, *Pharyzeusz* i in.). Wybrane leksemy z tłumaczeń XVI-wiecznych porównano z odpowiednikami w Biblii Tysiąclecia.

Wyekscerpowany materiał podzielono na następujące grupy:

- urzędnicy w Cesarstwie Rzymskim: *celnik*, *cesarz*, *jawnogrzesznik*, *krol*, *ksiązę*, *przełożony*, *starosta*, *tetrarcha*,
- osoby sprawujące urzędy wojskowe w Cesarstwie Rzymskim: *hetman*, *rotmistrz*, *setnik*, *tysiącznik*,
- dostojnicy żydowscy: *czelniejszy*, *dziesiętnik*, *ksiązę*, *pan radny*, *przedniejszy*, *przełożony*, *przodek*, *rajca*, *senator*, *sędzia*, *starszy*, *urzędnik*,
- dostojnicy weselni: *architryklin*, *rzańca*, *sprawca*, *przełożony wesela*,
- uczniowie Jezusa: *apostoł*, *zwolennik*, *uczeń*, *posłaniec*,
- członkowie grup religijnych: *faryzeusz*, *ksiązę*, *lewita*, *licemiernik*, *saduceusz*,
- kapłani, uczeni i nauczyciele żydowscy: *arcybożnik*, *arcykapłan*, *arcyofiarnik*, *arcyofiarownik*, *arcyszkolnik*, *biegły w zakonie*, *biskup*, *doktor*, *kapłan*, *ksiązę*, *ofiarnik*, *ofiarownik*, *nauczony*, *przełożony kapłański*, *uczony*,

- nauczyciele: *mistrz, nauczyciel, przykazyciel, rabbi, uczytel,*
- osoby pełniące pozostałe funkcje religijne: *prorok, prorokini, sprawca, urzędnik, przełożony.*

Urzędnicy w Cesarstwie Rzymskim

Do tej grupy nazw zaliczono 8 leksemów: *celnik, cesarz, krol, książę, przełożony, sędzia, starosta (judski), tetrarcha* (patrz tabela 1. Jednostki należące do grupy urzędników w Cesarstwie Rzymskim w poszczególnych przekładach). Są to zarówno określenia najważniejszych w Cesarstwie godności, jak cesarz czy tetrarchowie, jak i nazwy niższych rangą urzędników, jak *dworzanin*.

Tabela 1. Jednostki należące do grupy nazw urzędników w Cesarstwie Rzymskim w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
cesarz	11	13	12	11	12	11	13	11
sędzia	9	9	7	8	8	8	9	9
krol	34	61	62	65	59	60	60	58
książę	1	9	7	5	2	2	5	5
przełożony	10		2	2	4	5	3	4
tetrarcha	4	6	4		5	6	6	6
starosta	10	12	12	14	12	12	13	12
celnik	23	22	4	23	22	22	21	21
jawnogrzesznik			13					

Tetrarcha i *król* to leksemy, które w poszczególnych wersetach paralelnych są odpowiednikami (występują we fragmentach: Mt 14,1; Łk 3,1; Łk 3,19; Łk 9,7). Ich definicje są rozbieżne, użycie ich w tych samych kontekstach jest zatem ciekawe. *Tetrarcha* bowiem jest łacińskim określeniem władcy zarządzającego czwartą częścią podzielonego państwa rzymskiego (łac. *tētrarchēs*). *Król* natomiast, według SPXVI, oznaczał ‘monarchę, koronowanego władcę suwerennego państwa’. Jest to zatem pojęcie szersze, swoisty hiperonim. Został użyty w BBrz na opisanie funkcji tetrarchy w BBrz, w której nie posłużono się wcale wyrazem *tetrarcha*. Jego obecność w BBrz może wynikać z polonizacji leksyki w tym przekładzie. Tetrarchowie nie mieli pełni władzy w wyznaczonym rejonie, podlegali Rzymowi, musieli przestrzegać wyznaczonego przez wyższe władze prawa. Leksem *król* był stosowany przez

wszystkich tłumaczy w kontekstach zgodnych z przytoczonym znaczeniem słownikowym.

Leksem *starosta* stosowany jest na określenie funkcji namiestników rzymskich. Odnoszony był do cesarskich zarządców owego czasu, takich jak np. Kwiryniusz, namiestnik Syrii, Poncjusz Piłat, namiestnik Judei czy inni nie wymienieni z imienia lub rejonu sprawowania władzy. Odpowiednikami w dwóch przekładach są słowa *przełożony* (BBrz) i *książę* (BM). Starosta to funkcja w krajach słowiańskich pełniona z naznaczenia władcy państwa, znana od średniowiecza, polegająca na zarządzaniu pewnym terytorium w imieniu reprezentowanej władzy. Zakres znaczeniowy nazwy *starosta* jest zatem bardzo zbliżony do zakresu nazwy *namiestnik*, odnoszonej do Piłata czy Kwiryniusza (łac. *procurante*). Stąd – jak możemy przypuszczać – następuje przeniesienie nazwy z realiów polskich na funkcję starożytną. To jeden z wielu przykładów dostosowywania treści Biblii do czasów, w których była tłumaczona.

Książę i *przełożony* to leksemy często wykorzystywane w przekładach do opisania osób sprawujących funkcje zarządców terytoriów, grupy urzędników (np. *książę celników*) czy innego rodzaju zwierzchników w Cesarstwie Rzymskim (a także do opisania dostojników żydowskich, o czym niżej). Pojawiają się w różnych kontekstach we wszystkich przekładach, por. Mk 10,42 w wypowiedzi Jezusa o władcach panujących nad narodami (lub jak zapisali Murzynowski i Bielski: nad poganami). Włodarzy owych oraz najmocniejszych spośród nich nazwano tam właśnie *książętami* i *przełożonymi*. Ten ostatni leksem był ponadto stosowany w znaczeniu ‘zwierzchnik, pełniący funkcję zarządcy nad czymś’, w następujących zawężeniach, a. zwierzchnik kapłanów, w połączeniu: *przełożony kapłański*, b. opiekun świątyni żydowskiej, w połączeniach: *przełożony Bożnice*, *przełożony w Bożnicy*, *przełożony kościoła*, c. starosta weselny, w połączeniu: *przełożony wesela*, d. członek rady, Sanhedrynu, radny, w połączeniu: *przełożony mieški*. Podobnie leksem *książę* był wykorzystywany przez wszystkich tłumaczy w kilku znaczeniach: 1. władca państwa, dzielnicy; w połączeniach: *książę celników*, *książę ludu*, *książę narodów*, *książę pogańskie*, 2. określenie dostojników żydowskich; w połączeniach: *książę faryzejskie*, *książę faryzeuszów*, *książę kapłanów*, *książę kapłańskie*, *książę żydowskie*, *książę judskie*, a. członek rady, Sanhedrynu, radny, 3. przełożony bożnicy, świątyni żydowskiej, w połączeniu: *książę bożnicy*. Por. Mt 9,18:

BSz: A gdy tak mówił do nich, oto *książę* jedno przystąpiło, i dawało mu chwałę mówiąc Panie, corką moją teraz umarła jest. Ale przyjdź i włoż rękę twoją na nią, a będzie żyła.

BBd: To gdy im mówił, oto *przełożony* niekto przyszedł, i pokłonił się mu mówiąc: Iż córka moja teraz skonała, ale przyszedzszy włoż rękę twoją na nią, a ożywie

Tłumacze posługiwali się także konstrukcjami analitycznymi dla oddania jednostek oznaczających godność księcia: *co moc mają nad nimi, którzy moc mają nad nimi, którzy nad nimi moc mają, którzy nad nimi władzej używają, którzy nad nimi zwierzchności używają, którzy się zdadzą mieć przełożenie, których widzą że rozkazuja narodóm, których widzimy przodujących między narody*. Te określenia są odpowiednikami pojedynczych leksemów w wersetach równoległych w innych przekładach lub w innych wersetach danego przekładu. Konstrukcje te były stosowane z różnych względów – stylizacyjnych, by uniknąć powtórzeń, bądź z braku odpowiedniego zasobu słów czy ucieczki przed zapożyczeniem. Określenia analityczne zazwyczaj mają postać zdań, jak z Ewangelii BL – *którzy zdają się mieć przełożenie* – gdzie przełożenie oznacza ‘władzę, zwierzchność’, a sam wyraz w XVI wieku stosowano rzadko:

BM: Lecz Jezus wezwawszy ich rzecze im, Wiecie, że ci którzy się zdadzą [być przełożonemi poganow], panują nad tymi to [pogany] i ci którzy są wielcy między nimi, mocy używają nad nimi.

BL: Ale Jezus przyzwawszy ich, rzekł im: Wiecie że ci którzy się zdadzą mieć przełożenie nad narody, panują nad nimi, a Książęta ich mają moc nad nimi.

BBd: A Jezus wezwawszy ich mówił im, wiecie że oni którym się podoba panować nad narody, panują nad nimi, a którzy są wielcy nad nimi, używają nad nimi zwierzchności.

BCz: A Jezus wezwawszy ich, powiedział im, Wiecie iż ci, których widzimy przodujących w narodziech, [panują nad nimi:] a zaciejszy z nich zwierzchności używają nad nimi.

W Łk 19,2 występuje postać Zacheusza, zwierzchnika celników. XVI-wieczni tłumacze posłużyli się różnymi określeniami w celu opisanie tej funkcji. W BM widnieje *nad celniki przełożony*, BSz – *książę celników*, BL – *przełożony nad celniki*, BBrz – *przedniejszy nad celniki*, BBd i BW1 – *arcycełnik*, BCz i BW2 – *przedniejszy celnik*. Poza wskazanym fragmentem dotyczącym przełożonego celników, sam wyraz *cełnik* pojawia się około 20 razy we wszystkich przekładach Ewangelii poza BL. Leopolda bowiem do opisanie tego urzędu cesarskiego stosował leksem *jawnogrzesznik* (*cełnik* pojawia się u niego zaledwie 4 razy). Może to być próba tłumaczenia Wulgaty, gdzie w paralelnych wersetach widnieje słowo *publicanus*, co najlepiej przetłumaczyć jako *publikanin* – słowo dziś będące archaizmem. W starożytności oznaczało ‘dzierzawcę podatków państwowych w prowincjach rzymskich’ (SJP PWN). Wedle

wierzeń Żydów, pobieranie podatków było niegodne i niezgodne z obietnicą Boga dotyczącą ludu wybranego, dlatego odnoszono się do celników z pogardą, czego wyrazem może być właśnie zastosowanie leksemu *jawnogrzesznik*. Łk 15,1:

BM: A wszyscy *celnicy* i grzeszni przychodził(i) k nie(mu) słuchać go

BL: I przybliżali sie do niego grzesznicy i *jawnogrzesznicy*, aby go słuchali.

Leksem *sędzia* stosowany był we współczesnym znaczeniu, tj. ‘osoba wymierzająca sprawiedliwość’, także w znaczeniu zawężonym ‘osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości’, w odniesieniu do urzędnika rzymskiego. Leksem stosowano konsekwentnie, bez synonimów oraz kontekstowych odpowiedników.

Osoby sprawujące funkcje wojskowe

Do grupy tej grupy należą 4 leksemy: *hetman*, *rotmistrz*, *setnik*, *tysiącznik* (patrz tabela 2. Jednostki należące do grupy nazw osób sprawujących urzędy wojskowe w Cesarstwie Rzymskim w poszczególnych przekładach).

Tabela 2. Jednostki należące do grupy nazw osób sprawujących urzędy wojskowe w Cesarstwie Rzymskim w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
rotmistrz	1	3	1	2	2	4	13	7
setnik	10	8	10	10	10	10		4
hetman	1		1					
tysiącznik								1

Słowo *rotmistrz* pojawia się w znaczeniu ‘dowódca wojskowy’ we wszystkich przekładach. Jego odpowiednikami są *hetman*, *setnik* i *tysiącznik*. Ten ostatni zastosowany w BW2 występuje tylko jeden raz w wersecie Mk 6,21, a odpowiadają mu wówczas wyrazy *hetman* oraz *rotmistrz*. Figuruje w indeksie haseł SPXVI jako kanoniczne, jednak jego definicji nie znamy. Z kontekstu i porównania z pozostałymi tłumaczeniami oraz przekładami łacińskimi wiemy, że chodzi o dowódcę wojskowego (łac. *tribunus*). Jest oddaniem funkcji, która istniała w starożytnym Cesarstwie Rzymskim. Leksem *setnik* z kolei to kalka łacińskiego *centurion*, tj. ‘dowódcy stu’. Oddaje realia wojskowe armii rzymskiej. Choć był stosowany także w Rzeczypospolitej na

oznaczenie dowódcy. Zbigniew Góralski nie wymienia takiej nazwy w opracowaniu urzędów wojskowych (Góralski, 1998). Pojawia się zaś w książce „Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackiej i historycznych XVII wieku” (Szlesiński, 1985, s. 93) w znaczeniu ‘oficer w wojsku kozackim’. Użycia w realiach polskich utraciły pierwotne znaczenie dowodzącego oddziałem stu żołnierzy na rzecz dowódcy w ogóle. Choć od czasu utworzenia piechoty wybranieckiej, tj. od końca XVI aż do uchwały z 1726 roku likwidującej piechotę wybraniecką, a wprowadzającą podatek przeznaczony na finansowanie wojska, *setnik* oznaczał dowódcę stu żołnierzy z owej piechoty wybranieckiej w polskim wojsku (Wimmer, 1965, s. 60).

Dwa pozostałe wyrazy, *hetman* i *rotmistrz*, to nazwy odnoszące się w pełni do realiów polskiej i europejskiej wojskowości. *Hetman* przywędrował do polszczyzny w średniowieczu za pośrednictwem języka czeskiego i oznaczał głównego dowódcę wojska, a nie jednego z oficerów. Pojawia się w przekładach dwukrotnie, u Murzynowskiego i Leopoldy – w tym samym wersecie Mk 6,21:

- BM: A gdy się przytrafił dzień snadny, kiedy Heród dnia pamiątki narodzenia swego, sprawował kolacyją, Panum czelnym i *Hetmanum* i przedniejszym [ludziom] ziemie Galiléjskiéj;
- BL: A gdy sie trąfił dzień prawie po te(mu), że Herodes ná imieninach swych wieczerał ná Książętá, *Hetmány*, i co czelniejsze w Gálilejy sprawował.

Rotmistrz natomiast, wybierany znacznie częściej przez tłumaczy, pochodzi z niemieckiego *Rittmeister* i oznacza ‘dowódcę roty’, tj. formacji wojskowej. *Rotmistrz* i *hetman* nie byli sobie równi, nie były to w żadnym wypadku synonimy. *Hetman* w hierarchii był ponad *rotmistrzem*. Góralski tak opisuje to stanowisko: „w 1503 roku wprowadzono *hetmana* na stałe, dodając mu określenie *wielki koronny*. W 1527 roku uznano go za najwyższy urząd wojskowy, określając jednocześnie jego zakres władzy [...] znaczenie *hetmana* rosło niesłychanie szybko” (Góralski, 1998, s. 155). *Rotmistrz* zaś przez Szlesińskiego jest opisany jako ‘dowódca roty, oficer niższy rangą od pułkownika’ (Szlesiński, 1985, s. 86–87). Użycie ich wymiennie i paralelnie – zgodnie z definicjami – nie było do końca uprawnione. Takie zastosowanie słów *rotmistrz* i *hetman*, odnoszących się do realiów ówczesnej Rzeczypospolitej, może być wynikiem chęci uwspółcześnienia treści w celu lepszego jej zrozumienia przez czytelników. Wówczas dokładne określenie, kto był w hierarchii wyżej, zdaje się tracić na wadze, ważne jest ogólne znaczenie dowódcy. Takich przykładów w treści Ewangelii jest zresztą więcej, wiele z nich jednak nie mieści się w ramach wybranego zagadnienia, jakim jest opis nazw dostojników.

W BCz Łk 22,4 („A odszedszy znowi się z przedniejszymi ofiarownikami i z rotmistrzami jakoby go im wydał”) *rotmistrz* występuje jako odpowiednik wyrazów *urzędnik* i *przełożony* z pozostałych przekładów (łac. *magistratus*), tłumacze Biblii Tysiąclecia posłużyli się określeniem *dowódca straży*, bliższym zatem wyborowi Czechowica niż pozostałym tłumaczom XVI-wiecznym. Do tego w BCz w Łk 22,52 na tłumaczenie łac. *magistratus* pojawia się ponownie słowo *rotmistrz*, tym razem z przydawką *kościelny* (Biblia Tysiąclecia również ten fragment tłumaczy za pomocą terminu wojskowego *dowódca*). Łk 22,52:

BSz: I rzekł Jezus do tych którzy do niego przyszli, książąt kápłańskich, i ku *sprawca(m) kościelnych*, i stárszych. Jakoby ná łotrą wysłicie z mieczmi i z kijmi.

BCz: I rzekł Jezus do onych przedniejszych ofiarowników i *kościelnych rotmistrzow*, i stárszych którzy byli przeciw jemu przyszli, wysłicie jáko ná zbojcę z mieczmi i z kijmi?

W tym fragmencie zostało użyte także określenie *sprawca kościelny* – w BSz, a także *urzędnik kościelny* – w BL, BBd, BW1 i BW2 oraz *przełożony* w BM i *przełożony Kościoła* w BBrz. Określenie łacińskie (łac. *principis sacerdotalis*) wskazuje na to, że Czechowic odznaczył się najlepszą intuicją, tłumacząc dwa wymienione wersety za pomocą określenia wojskowego. Wymienione odpowiedniki wyrazu *rotmistrz* nie zostały uwzględnione w grupie określeń funkcji wojskowych, zaliczono je do funkcji związanych z religią.

Dostojnicy żydowscy

Należy do tej grupy 11 jednostek: *czelniejszy* (z ludu, z żydów, w Galilejej), *dziesiątnik*, *ksiązę* (judskie, żydowskie), *pan radny*, *przedniejszy* (z ludu, ze zgromadzenia, w Galilejej), *przełożony* (bożnice, bożnice żydowskiej), *przodek*, *rajca*, *senator*, *starszy* (judski, ludu, szkolny, z ludu, żydowski), *urzędnik* (patrz tabela 3. Jednostki należące do grupy nazw dostojników żydowskich w poszczególnych przekładach).

Przedniejszy (z ludu, ze zgromadzenia, w Galilejej), *czelniejszy* (z ludu, z żydów, w Galilejej), *starszy*, *ksiązę* – określenia te są swoimi odpowiednikami w paralelnych wersetach. Odnoszą się do możliwych w społeczeństwie, którzy cieszyli się autorytetem. Pojawiają się we fragmentach o uczcie Heroda (podczas której zdecydowano o ścięciu Jana Chrzciciela), działalności nauczycielskiej Jezusa oraz w historii wydania go przez Judasza. Ich odpowiednik łaciński tłumaczyć można dosłownie jako ‘pierwszy’ (łac. *principibus*). Leksem *ksiązę* – z przydawkami w połączeniu *ksiązę żydowskie, judskie*

Tabela 3. Jednostki należące do grupy nazw dostojników żydowskich w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
książę	4	53	25	48	6	5	6	7
starszy	24	26	27	24	27	24	26	25
przełożony	2	1		1		2	2	2
czelniejszy		1	2				1	1
przedniejszy				5	1	3	1	1
senator				2	2	2	2	2
urzędnik			1					
rajca		2						
dziesiątnik/dziesiątnik			2					
pan radny	2							
przodek				1				

pojawia się we wszystkich przekładach. Tak określany jest m.in. Nikodem w J 3,1. Wszyscy tłumacze poza Budnym stosują przydawkę *żydowskie*, natomiast ariański tłumacz – *judskie*. *Czelniejsi* czy *przedniejsi* to inaczej pierwsi w społeczeństwie, najważniejsi, których Biblia Tysiąclecia niejednokrotnie opisuje jako *osoby znakomite*. Zdarza się też – w niewielu jednak wersetach – że odpowiednikiem wyrazów *czelniejszy* i *przedniejszy* jest wyraz *starszy*.

Leksem *starszy* najczęściej z przydawkami *judski*, *ludu*, *szkolny*, *z ludu*, *żydowski* znajduje się we wszystkich przekładach, zawsze w liczbie mnogiej. Rzadko zdarza się, aby osoby określane jako *starsi* pojawiały się same, często są współtowarzyszami uczonych, kapłanów i faryzeuszy. *Starszy* oznacza w Ewangeliach takiego człowieka, który posiada wiedzę, najczęściej jest starszy niż reszta społeczności, wśród której cieszy się szacunkiem, jest autorytetem. Wyraz *starszy* stosowany jest równolegle w większości wersetów paralelnych przez wszystkich tłumaczy. W jednym wersecie pojawia się jednak tylko u Budnego na opisanie Jaira, którego córkę uzdrowił Jezus (Łk 8,41), to jedyne użycie w liczbie pojedynczej tego leksemu w przytoczonym znaczeniu. Budny mianowicie określa Jaira mianem *starszego szkolnego*, pozostali tłumacze XVI-wieczni natomiast *przełożonym bożnice* (BM, BW1, BW2), *przełożonym bożnice żydowskiej* (BL), *książęciem bożnice* (BSz, BBrz), *przedniejszym ze zgromadzenia* (BCz). Przydawka *szkolny* jest wynikiem stosowania przez Budnego leksemu *szkoła* na oznaczenie świątyni oraz *arcyszkołnik* – przełożonego świątyni. W przypadku leksemu *starszy* mamy do czynienia z rozszerzeniem znaczenia do ‘przełożony’:

- BSz: A oto przyszedł mąż ktoremu imię Jáirus, i on *książęciem bożnice* był, i upadł do nog Jezusowych, prosząc go aby wszedł do domu jego;
- BL: A oto przyszedł mąż ktoremu imię było Jáirus, á ten był *przełożonym Bożnice Żydowskiej*, i upadł u nog Jezusowych, prosząc go aby wszedł do domu jego;
- BBd: A oto przyszedł mąż, ktoremu imię Jáir, á ten *stárszym szkolnym* był, i padszy do nog Jezusowych, modlił mu się, aby wszedł do domu jego;
- BW2: A oto przyszedł mąż imieniem Jáir: á ten był *przełożonym bóznice*: i upadł do nóg Jezusowych, prosząc go aby wszedł w dóm jego.

Zastanawiać może obecność leksemu *przodek*, przez SPXVI definiowanego jako ‘osoba związana pokrewieństwem, protoplasta rodu’, w podpolu nazw funkcji społecznych. Wyraz ten pojawił się w jednym przekładzie, BBrz, jako tłumaczenie łacińskiego *senior* ‘starszy’ (Mk 7,3 i 7,5). Takiego dosłownego tłumaczenia dokonali wszyscy pozostali autorzy (ten wyraz występuje również w BT), poza BBrz i BW2, w których jest *stary*, a nie *starszy*. Leksem *senior* nie oznacza bezpośrednio przodków, ani nikogo powiązanego pokrewieństwem, dlatego takie tłumaczenie, jakiego podjęli się tłumacze BBrz, nie jest do końca uprawnione podstawą tłumaczenia. Chyba, że leksem *przodek* jest rozumiany metaforycznie, wówczas można go zaklasyfikować do omawianej grupy. Kontekst zdań, w których został użyty leksem *przodek*, nie pozwala ponadto jednoznacznie rozstrzygnąć, czy chodzi o protoplastów, czy o starszych członków plemienia będących autorytetami. Wydaje się, że interpretacja druga jest słuszniejsza – w łacińskich przekładach *senior* stosowany jest w tym właśnie znaczeniu ‘starszy członek społeczności cieszący się w niej szacunkiem i poważaniem’. Por. Mk 7,3:

- BSz: Abowiem Pháriseuszowie i wszytcy żydowie, jeśli by często rąk nie umywáli, nie jedzą, trzymając podanie *stárszych*.
- BBrz: Abowiem Fáryzeuszowie i wszyscy Żydowie, jeśli często rąk nie umywáli, tedy nie jedli, trzymając ustawy *przodkow* swych.
- BW2: Abowiem Pháryzeuszowie i wszyscy Żydowie, jesliby często rąk nie umywáli, nie jedzą, trzymając ustawę *stárych*.

Może budzić wątpliwości leksem *dziesiętnik*, który według definicji słownikowej (‘zwierzchnik nad dziesięcioma jednostkami organizacyjnymi’) powinien znaleźć się w grupie leksemów odnoszących się do wojskowości. Tymczasem Jan Leopolda użył wyrazu w odniesieniu do Józefa z Arymatei, tłumacząc w ten sposób łac. *decurion*. Jak wiadomo, Józef z Arymatei był członkiem Sanhedrynu, najwyższej żydowskiej instytucji religijnej i sądowniczej, głównego autorytetu prawnego i religijnego w Judei. Pozostali

tłumacze posłużyli się w paralelnym fragmencie słowami: *pan radny*, *rajca*, *senator*. Ten ostatni nie wydaje się fortunny ze względu na swoje znaczenie ‘członek parlamentu’, w związku z tym jego użycie można uznać za metaforyczne (Sanhedryn nie był parlamentem, aczkolwiek był pewnego rodzaju wysoką izbą w starożytnej Judei). Słowem *senator* posłużyła się większość tłumaczy, w tym wszyscy późniejsi: BBrz, BBd, BCz, BW1, BW2. *Pan radny* i *rajca* to dwukrotnie użyte leksemy w dwóch najwcześniejszych przekładach – pierwszy zastosował Murzynowski, drugi – Bielski. Określenie funkcji Józefa z Arymatei ma miejsce w dwóch fragmentach Ewangelii: Mk 15,43 i Łk 23,50. Por. Mk 15,43:

- BM: przyszedł Joseph z Arimáthyjéj, utciwy *pán radny* który téż czekał krolestwa Bożego, [a tedy to] ostraszyszy się, wszedł do Piłata, i prosił o ciało Jesusowo;
- BSz: przyszedł Jozeph od Arymatyjej známienity *rajcá*, który téż był oczekawájący krolestwá bożego. I śmieie wszedł do Piłatá, i prosił o ciało Jezusowe;
- BL: przyszedł Jozeff z Arymátyjej znamienity *dziesiątnik*, który téż był oczekawájący Krolestwá Bożego: ten śmieie wszedł do Piłáhá, i prosił o ciało Jezusowe;
- BBrz: Przyszedszy Jozef który był z Arymátyjej, ucziwy *Senator*, który téż oczekawał Krolestwá Bożego, śmieie szedł do Piłatá, i prosił o ciało Jezusowe.

Członkowie Sanhedrynu zostali w Ewangelii wymienieni jeszcze w Łk 23,13 i 23,35. W tych fragmentach opisywani są w XVI-wiecznych przekładach zgoła innymi leksemami, mianowicie: *książęta*, *przełożone (mieśkie)*, *urzędniki* (Łk 23,13) oraz *aryofiarownicy*, *książęta (kapłańskie)*, *przełożeni* (Łk 23,35). Nazwy te nie odnoszą bezpośrednio do członków Sanhedrynu. Tłumacze Biblii Tysiąclecia posłużyli się określeniem *członkowie Wysokiej Rady*. Ta różnica w wyborze określeń członków Wysokiej Rady może wynikać stąd, że łacińskie tłumaczenia podają w tych fragmentach przytaczany już wyraz *magistratibus* oraz *principis* ‘książe’. Żaden z zastosowanych przez omawianych tłumaczy nie zastosował fortunnego leksemu, choć *przełożony mieśki* wydaje się intuicyjnie najbliższy kontekstowi.

Dostojnicy weselni

Grupę tę tworzą 4 jednostki: *architryklin*, *rzańca (wesela, weselny)*, *sprawca (przedniejszy, wesela)*, *przełożony wesela* (patrz tabela 4. Jednostki należące do grupy nazw dostojników weselnych w poszczególnych przekładach).

Biblia Tysiąclecia nazywa osobę sprawującą tę funkcję *starostą weselnym*. Nie istniała ona w naszej europejskiej kulturze. Nazwa zarządcy weselnego

Tabela 4. Jednostki należące do grupy nazw dostojników weselnych w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
rzańca wesela	3	3						
sprawca			wesela 3	przedniejszy 3		przedniejszy 3		
architryklin					3			
przełożony wesela							3	3

pojawia się we fragmentach dotyczących opisu wesela w Kanie Galilejskiej (J 2,8–9). XVI-wieczni tłumacze zastosowali leksemy *architryklin*, *sprawca*, *przełożony*, *rzańca*. Por J 2,8:

BM: I rzecze im, Czerpajcież teraz a nieście *rzancı wesela* i nieśli [oni],

BL: I rzekł im Jezus: Czerpajcież teraz, á nieście *sprawcy wesela*.

BBd: I mowi im: Czerpajcie teraz á nieście *Architryklinowi*.

BCz: I rzekł im, Czypajcież teraz á donieście *przedniejszemu sprawcy*.

BW1: I rzekł im Jezus: Czerpajcież teraz, á donieście *przełożonemu wesela*.

Funkcja sprawowana przez *architryklina* „związana była ściśle z panującymi na Wschodzie zwyczajami towarzyskimi i sposobem urządzania uczt weselnej u Żydów, pod wielu względami nie mającymi w średniowiecznej kulturze chrześcijańskiej żadnych analogii” (Kwilecka, 2003, 190). Funkcję starosty weselnego łacina nazywa *praefectus trinclinii*, greka *ἀρχιτρικλινος*, który to termin św. Hieronim oddał jako *architriclinus* (Kwilecka, 2003, 190). Leksem *architryklin* zastosowany przez Budnego to adaptacja greckiego *ἀρχιτρικλινος* poprzez ucięcie końcówki *-ος*. Dokładniej opisuje ten leksem Danuta Moszyńska (Moszyńska, 1975, 113).

Przytaczana już Irena Kwilecka podaje błędną informację, jakoby polscy XVI-wieczni tłumacze przyjęli nazwę *rządca*. Leksem w SStp jest zdefiniowany jako ‘1. zarządzający cudzym majątkiem, 2. przedstawiciel władzy, urzędnik, 3. pełnomocnik, zastępca procesowy, 4. świadek’. Żadna z definicji nie odpowiada funkcji *architriclinusa*. Irena Kwilecka pisze, że w BM: *rzą(dź)ca*//*rządca*, BL, BW1: *rządca*. Transkrypcje, na których oparte są prezentowane wyniki badań, podają z kolei: *rzańca*. Taką formę zresztą widać na zdjęciu XVI-wiecznego tekstu (patrz ilustracja 1.). Zastosowanie leksemów *starosta* i *sprawca* może być natomiast wynikiem próby wykorzystania słownictwa opisującego polskie ówczesne realia do nazwania *architryklina*.

[J] rzecze im Jęsus / napełńcie sedy woda /
 Al oni Ję napełnili aż do wierzchu / J rzecze
 im / Czerpajcież teras a nieście * rżanicy wysła J
 i nieśli omi J / Al gdy rżanica skożtował wody
 w wino obrocony / a nie wędział skabybyło /
 ale służebnicy wędzieli / ktorzy wodi czerpali /
 zawoła tenżero rżanica * młodego pana J / i rze
 cze mu / wszelki człowiek náprzód dobre wino *
 dáwa J / a gdy się popija / tedyto ktorz jest gor
 szę / tyś zachował dobre wino aż do tego czasu.

Ilustracja 1

Możliwą motywacją jest zarówno brak funkcji, jak i potrzeba polonizacji jej nazwy czy ucieczka przed zapożyczeniem. Przypomnijmy, *starosta* to ‘słowiński zarządca terytoriów z naznaczenia władcy państwa’, *sprawca* zaś – ‘ten, kto sprawuje pieczę nad czym z czyjego polecenia’, znaczeniowo więc drugi leksem jest szerszy. W przekładach – poza omawianym kontekstem – *sprawców* jest wielu: przełożony Kościoła, zarządca ziem, ale też ten, kto czyni źle (w połączeniach *sprawca nieprawości* oraz *sprawca niesprawiedliwości*).

Ucniowie Jezusa

Ucniowie Jezusa byli nazywani w omawianych przekładach za pomocą 4 leksemów: *apostoł*, *zwolennik*, *uczeń*, *posłaniec* (patrz tabela 5. Jednostki należące do grupy nazw uczniów Jezusa w poszczególnych przekładach). Leksemy te są wzajemnymi odpowiednikami w przekładach, stosowanymi do nazwania uczniów Jezusa. Leksem *Apostoł* stosowany był przez wszystkich tłumaczy (choć rzadko – w żadnym przekładzie jego frekwencja nie przekroczyła 10 użyć). Tak samo we wszystkich przekładach pojawia się *uczeń* (przez część tłumaczy wybierany znacznie częściej – około 200 użyć w każdej translacji, poza BSz i BL, w których tylko 5 lub 6 poświadczeń oraz BBrz – 80). *Zwolennik* zaś występuje w BSz, BL, BBrz i BW2 – także z nierówną frekwencją – od 4 użyć w BW2 przez około 40 w BM aż do przeszło 200 w BSz i BL. To pokazuje, jak zróżnicowane było słownictwo określające uczniów Jezusa w owym czasie. Dla porównania: Biblia Tysiąclecia używa dwóch słów: *uczeń* i *Apostoł*.

Natomiast *posłaniec* jest charakterystyczny jedynie dla BBd, pojawia się także w tym przekładzie jako synonim wyrazu *poseł*, tj. w znaczeniu ‘wysłannik, delegat, pełnomocnik’. W znaczeniu ‘uczeń Jezusa’ Budny zastosował

Tabela 5. Jednostki należące do grupy nazw uczniów Jezusa w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
apostoł	8	8	7	8	5	8	9	9
uczeń	223	5	5	79	239	238	231	233
zwolennik		234	257	167				4
posłaniec					2			

leksem *posłaniec* w trzech fragmentach Ewangelii: Mt 10,2, Łk 1,49, Łk 22,14. Por. Mt 10,2:

- BL: A dwunastcie *Apostołow* te są imioná: Pierwszy, Simon, ktorego zową Piotrem, i Andrzej brát jego: JákuB syn Zebedeuszow, i Jan brát jego:
- BBrz: A dwunastcie *Apostołow* ty są imioná, Pierwszy Symon, ktory jest rzeczon Piotr, i Andrzej brát jego, Jakub syn Zebedeow, i Jan brát jego.
- BBd: A dwánaście *posłańcow* imiona są te. Pierwszy Symon rzeczony Piotr i Andrzej brát jego, JákuB Zebedeow, i Johan brát jego.

Wyraz wysłannik został natomiast użyty we fragmencie J 13,16, w którym Jezus tłumaczy uczniom, że sługa nie jest większy od swego pana ani wysłannik od tego, który go posłał (Biblia Tysiąclecia). Słowo *wysłannik* w łacinie i grece to *apostolus* i *ἀπόστολος*, od nich wywodzi się określenie uczniów Jezusa jako tych, którzy zostali wysłani do głoszenia światu nowiny o zmartwychwstaniu. Jednak we fragmencie Ewangelii wg św. Jana chodzi o wysłannika jako takiego, a nie konkretnie o uczniów Jezusa. Część tłumaczy przełożyła ten fragment, posługując się określeniami stosowanymi w stosunku do uczniów Jezusa: Murzynowski – *poseł*, Bielski – *zwolennik*, Leopolita – *Apostoł*, Budny i Wujek – *posłaniec*. Pozostali tłumacze wybrali leksem *poseł* (zgodnie z ówczesnym znaczeniem tego słowa, tj. ‘wysłannik, delegat, posłaniec’). W późniejszym przekładzie Wujka widnieje także *posłaniec*, jednak leksem został użyty tylko ten jeden raz w całym tłumaczeniu Ewangelii.

Członkowie grup religijnych

Do tego pola należy 6 jednostek: *faryzeusz*, *ksiądz faryzejskim*, *faryzeuszów*, *z faryzeuszy*, *lewita*, *licemiernik*, *saduceusz* (patrz tabela 6. Jednostki należące do grupy nazw członków grup religijnych w poszczególnych przekładach).

Tabela 6. Jednostki należące do grupy nazw członków grup religijnych w poszczególnych przekładach (str. 12)

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
faryzeusz	89	83	61	84	86	83	85	86
saduceusz	9	9	9	9	9	9	9	9
książę		faryzeuszów 1	faryzej-skie 1	faryzej-skie 1	faryzej-skie 1	z faryzeuszów 1		
licemiernik		1	21					

Lewita pojawia się we wszystkich przekładach w tej samej formie w dwóch fragmentach. Oznacza pomocnika kapłańskiego w świątyni, należącego do pokolenia Lewi. Ewolucja tego wyrazu nie jest skomplikowana, hebrajskie לֵוִי, a łacińskie *Levita*, zostało zaadaptowane do polszczyzny jako *Lewita* i jako takie funkcjonuje do dnia dzisiejszego. Podobnie rzecz się ma z wyrazem *saduceusz*, oznaczającym członka sekty żydowskiej. Wyraz przeszedł do polszczyzny przez adaptację pisowni i wymowy od łac. *Sadducae* (skąd przyszedł z grec. Σαδδουκαίοι, a tam z hebr. סַדּוּקָיִם). W historii nie zmieniał swojego znaczenia.

Natomiast członka stronnictwa religijno-politycznego w starożytnej Judei, którego współcześnie nazywamy *faryzeuszem* (łac. *Pharisaeus*, *fariseus*, tam z grec. Φαρισαίος), XVI-wieczni tłumacze określali także *licemiernikiem* oraz *książęciem* (*faryzejskim*, *faryzeuszów*, *z faryzeuszy*). To ostatnie tylko w przekładzie Budnego (Łk 14,1). *Licemiernik* natomiast pojawia się pojedynczo u Bielskiego (Łk 16,13) oraz obok słowa *faryzeusz* – u Leopolicy (przy czym *faryzeusz* jest tu poświadczony 61 razy, a *licemiernik* – 21). Stosowanie tego wyrazu przez Leopolicę ma związek z czeskimi źródłami, z których korzystał tłumacz, a które w toku analiz przedstawiła Elżbieta Belcarzowa (Belcarzowa, 2006).

Kapłani, uczeni i nauczyciele żydowscy

Nazywani są oni przez XVI-wiecznych tłumaczy następującymi 16 określeniami: *arcybożnik*, *arcykapłan*, *arcyofiarnik*, *arcyofiarownik*, *arcyszkołnik*, *biegły w zakonie*, *biskup*, *doktor (ludu, nauczony, wyuczony, zakonny, zakonu)*, *kapłan (przedniejszy, naprzędniejszy, na(j)wyższy)*, *książę (kapłańskie, kapłanow, żydowskie)*, *ofiarnik*, *ofiarownik (przedniejszy, nauczony)*, *nauczony (w piśmie, w zakonie)*, *przełożony kapłański*, *uczony (w piśmie, w zakonie, z ludu)*, *wykładowca (zakonny,*

Tabela 7. Jednostki należące do grupy nazw kapłanów, uczonych i nauczycieli żydowskich w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
książę	4	53	25	48	6	5	6	7
doktor	65	61	51	48	6	6	68	68
kapłan	11	31	31	53			9	89
arcykapłan							70	
biskup	72	18	17					
(na)uczony	5	7	5	1	53	57		
arcybożnik		4	1					6
ofiarownik					6	85		
arcyofiarownik					77			
ofiarnik					4	2		
arcyofiarnik					1			
arcyszkolnik					6			
biegły w zakonie								7
przełożony kapłański	1		24					
wykładowca				5				

zakonu) (patrz tabela 7. Jednostki należące do grupy nazw kapłanów, uczonych i nauczycieli żydowskich w poszczególnych przekładach).

Nazwy dostojników żydowskich są w omawianych przekładach z XVI wieku różnorodne. Biblia Tysiąclecia posługuje się natomiast czterema określeniami: *arcykapłan*, *kapłan*, *uczony w piśmie* i *uczony w prawie*. Wielość określeń w poszczególnych przekładach przedstawia tabela (patrz tabela 8. Nazwy dostojników żydowskich w Biblii Tysiąclecia i omawianych przekładach z XVI w.). Najprzejrzystszą nomenklaturę stosują przekłady najwcześniejszy (BM) oraz jeden z najpóźniejszych (BW1).

Leksem *wykładowca* pojawia się jedynie w BBrz, pięć razy, w żadnym fragmencie nie opisuje jednak Jezusa. Za każdym razem pojawia się z przydawką jako *wykładowca zakonu* lub *wykładowca zakonny* (w SPXVI widnieje w indeksie jako hasło kanoniczne). Innym określeniem stosowanym przez jednego tylko tłumacza jest *biegły w zakonie* z BW2 (stosowany równie rzadko – 7 razy), *arcykapłan* z BW1 (użyte 70 razy), *arcyofiarnik* (jednokrotnie użyty) oraz *arcyszkolnik* (użyty sześciokrotnie) w BBd. SPXVI wieku przypisuje wyrazy *arcyofiarnik* i *arcyszkolnik* jedynie Budnemu, być może są to zatem jego swoiste neologizmy. Połączenie *biegły w zakonie* odnotowano w SXPVI wyłącznie w BW2. Natomiast *arcykapłan*, które pojawia się jedynie w BW1

Tabela 8. Nazwy dostojników żydowskich w Biblii Tysiąclecia i omawianych przekładach z XVI w.

XX w. XVI w.	arcykapłan	kapłan	uczony
BM	biskup	kapłan, biskup	doktor (wyuczony, zakonu)
BSz	książę kapłańskie, doktor, najwyższy kapłan, biskup	kapłan, książę kapłańskie, najwyższy kapłan	doktor (zakonu, nauczony)
BL	kapłan (najwyższy), książę kapłańskie, przełożony kapłański	kapłan, przełożony kapłański	doktor (nauczony, zakonny), (na)uczony (w zakonie), przełożony kapłański, nauczyciel (zakonu)
BBrz	książę kapłańskie, kapłan (przedniejszy, nawwyższy)	kapłan (nawwyższy, przedniejszy, naprzedniejszy), książę kapłańskie	doktor (zakonu), nauczyciel, wykładacz
BBd	arcyofiarownik, arcyofiarnik	ofiarnik, arcyofiarownik	doktor, zakonnik, uczony w piśmie
BCz	ofiarownik (przedniejszy), arcyofiarownik	ofiarnik, ofiarownik (przedniejszy)	doktor (zakonny), (na)uczony (w piśmie)
BW1	arcykapłan	kapłan, książę kapłańskie, arcykapłan	doktor (zakonny)
BW2	kapłan najwyższy, przedniejszy	kapłan najwyższy, przedniejszy, książę (kapłańskie)	biegły w zakonie, doktor (zakonny)

(a stosowane jest także we współczesnym przekładzie), SPXVI wieku odnotował także w dwóch innych dziełach, datowanych na okres wcześniejszy niż powstanie BW1, m.in. u Piotra Skargi. Aby dojść do tego, kto pierwszy zastosował ten wyraz (łac. archicapellanus), należałoby przeprowadzić głębsze badania, także z uwzględnieniem tekstów, w których pojawia się to słowo. Ciekawym zabiegiem jest użycie słowa *biskup* przez Murzynowskiego, Bielskiego i Leopolitę, tj. w najwcześniejszych przekładach. W XVI wieku – jak podaje SPXVI – oznaczało ‘dostojnika kościelnego, kapłana posiadającego najwyższy stopień święceń’. W tekstach pojawia się głównie w znaczeniu

wyższego w hierarchii kapłana, choć nie tylko (rzadziej). To słowo wywodzące się z greki (czes. *Biskup*, tam z łac. *Episkopus*, tam z grec. *Επίσκοπος*), jak podają Basaj i Siatkowski (2006, s. 26), przywędrowało do polszczyzny za pośrednictwem czeskim, nie występuje w treści Wulgaty. To kolejny przykład uwspółcześniania treści Ewangelii. Nie należy bowiem odnosić leksemu *biskup* z treści Ewangelii do dawnego jego znaczenia, jakim było ‘nadzorca gminy chrześcijańskiej’, to znaczenie i ten leksem pojawiły się bowiem stosunkowo wcześniej, ale jednak już po wydarzeniach opisywanych w Ewangelii.

Jako jednostki znaczeniowe traktowane są tu ponadto konstrukcje analityczne typu: *uczony w zakonie*, *nauczony w zakonie*, *biegły w zakonie* to tłumaczenie łac. *legis peritus*, oznacza dosłownie ‘doświadczony, biegły w prawie’. Określenie stosowano w BM, BSz, BL, BBrz. Paralelnie do tych jednostek występują *zakonny wykładacz*, *zakonny doktor*, *zakonnik*. W Biblii Tysiąclecia widnieje jedynie *uczony*. Maria Karpluk definiuje uczonego w zakonie jako ‘specjalistę od odwoływania się do prawa Starego Testamentu’ (Karpluk, 2001, s. 250). *Uczony w piśmie* z kolei to przełożenie łac. *scriba doctus*, tj. dosł. ‘wykształcony skryba’. SŚI definiuje leksem *scriba* jako ‘mędrzec, uczonego w piśmie’ wśród Żydów. Natomiast *doctor* – to ‘uczony w Piśmie’ wśród Żydów, w Piśmie, tj. w żydowskim prawie zawartym w Starym Testamencie. Również to połączenie – *scriba doctus* – tłumaczone jest w Biblii Tysiąclecia jako *uczony*. Z kolei *scriba populi* w XVI-wiecznych przekładach to *nauczyciel ludu* lub *uczony z ludu* bądź *doktor ludu*. Tę jednostkę tłumacze Biblii Tysiąclecia przełożyli jako *uczony ludu*. Warto odnotować także niezbyt fortunnie przetłumaczone określenie *doctor legis*, dosł. ‘nauczyciel prawa’, jako *doktor nauczony* bądź *doktor wyuczony*. Słowo *doctus* (przymiotnik) oznacza kogoś ‘wyuczonego’, słowo *doctor, oris* (rzeczownik) ‘nauczyciela, uczonego’ (SŚI). Jest więc *doktor wyuczony* czy *nauczony* pleonazmem i to błędnie tłumaczącym tę frazę, pomija bowiem aspekt specjalistycznego prawnego wykształcenia.

Mistrz, nauczyciel, przykazyiciel, rabbi, uczyiciel to nazwy osób nauczających prawa i religii żydowskich. Odnoszono je także do Jezusa jako jednego z nauczycieli (patrz tabela 9. Jednostki należące do nazw określających nauczycieli w poszczególnych przekładach).

Rzadko wyrazy stosowano samodzielnie, zazwyczaj towarzyszyły im przydawki: *nauczyciel ludu*, *nauczyciel zakonny*, *nauczyciel zakonu*, *uczyiciel zakonny*, *uczyiciel zakonu*. Jak widać, większość przydawek to wyrazy *zakon* lub *zakonny*, oznaczające wówczas ‘prawo’, a wywodzące się z języka czeskiego ‘prawo, przepis’, ‘(Stary, Nowy) Testament’, ‘religia’, ‘reguła zakonna’, przeszły do nas najpewniej z czeskiego, gdzie wykształciły się wcześniej – Siatkowski, Basaj, 2006, s. 467). Także pochodzenia czeskiego są *uczyiciel* i *nauczyciel* (Siatkowski, Basaj, 2006, s. 406), pierwszy wyraz pojawia się we wszyst-

Tabela 9. Jednostki należące do nazw określających nauczycieli w poszczególnych przekładach

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
rabbi	17	8	4	2	17	17	14	14
mistrz	55	67	65	69	2	9	16	19
nauczyciel	2		3	19	4	37	42	39
uczyciel			2		53	2		
przykażyciel		1	3					

kich przekładach, *uczyciel* zaś w BL, BBd i BCz. Wielość tych określeń może być spowodowana nieustabilizowanym wówczas jeszcze słownictwem.

Współcześnie w Biblii Tysiąclecia pojawiają się w paralelnych wersektach wyrazy *nauczyciel* i *mistrz* oraz *rabbi*, będące adaptacją hebrajskiego רב. *Mistrz* i *rabbi* stosowane były także przez wszystkich omawianych tłumaczy z XVI wieku. *Nauczyciel* natomiast nie został użyty tylko przez Bielskiego. Dużo rzadsze są *uczyciel* (w trzech przekładach – BL, BBd, BCz), *przykażyciel* (w dwóch – BSz, BL). Ten ostatni – według danych SPXVI – jest niezwykle rzadkim wyrazem, jego frekwencja w tym słowniku wynosi 7 użyc, przy czym tylko jedno nie odnosi się do Jezusa. W BSz pojawia się jednokrotnie, w BL dwa razy, zatem w przekładach jest to zatem również wyraz rzadki.

Osoby pełniące pozostałe funkcje religijne

Do tego typu zostało zaliczonych 6 jednostek: *ksiązę* (*bożnice*, *bożnice żydowskiej*), *prorok*, *prorokini*, *sprawca*, *urzędnik*, *przełożony* (*bożnicy*, *w Bożnicy*, *kościół*) (patrz tabela 10. Jednostki należące do grupy nazw osób pełniących pozostałe funkcje religijne w poszczególnych przekładach).

Jak wspomniano wcześniej, do tej grupy zaliczono nazwy, które są nazwami osób piastujących godność wojskową. Jednak biorąc pod uwagę wybrane przez tłumaczy leksemy oraz to, jak były stosowane w danych przekładach, można wnioskować, że zostały użyte nie – tak jak powinny w tym fragmencie – na oznaczenie wojskowych, ale na osoby pełniące funkcję sprawowaną przy świątyni (Łk 22,4 i Łk 22,52). Te leksemy to *sprawca kościelny* – w BSz, *urzędnik kościelny* w BL, BBd, BW1 i BW2 oraz *przełożony* w BM i *przełożony Kościoła* w BBrz. Zarządców świątyni nazywano w innych fragmentach *przełożonymi bożnicy* (BM, BL, BBrz, BW1, BW2) oraz *księżęciami* wraz z przydawką *bożnice* (BSz, BL, BBd) bądź *bożnice żydowskiej* (w BL). Natomiast

Tabela 10. Jednostki należące do grupy nazw osób pełniących pozostałe funkcje religijne w poszczególnych przekładach (str. 15)

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
prorok	95	92	95	94	92	94	96	94
prorokini	1	1	1	1	1	1	1	1
książę		3	1		7			
urzędnik kościelny			1		1		1	1
przełożony	8		5	1			1	1
sprawca kościelny		1						

wyrazy *prorok* i *prorokini* odnoszące się do ‘człowieka posłanego przez Boga, przemawiającego w jego imieniu i głoszącego Jego wolę’ są stosowane konsekwentnie przez wszystkich tłumaczy. Używane są także wspólnie, a wywodzą się od staroczeskiego *prorok* i *prorokynē* (Basaj, Siatkowski, 2006, s. 273). Prorokini to jedyna nazwa feminiatywna, odnosząca się do kobiety pełniącej jakąkolwiek funkcję religijną w społeczności żydowskiej.

Wnioski

W badanych ośmiu XVI-wiecznych przekładach Ewangelii zasób nazw różnych dostojników obejmuje 53 jednostki leksykalne. Przypisano je do różnych grup semantycznych, tj. nazw osób pełniących ważne funkcje w Cesarstwie Rzymskim, odgrywających ważną rolę, mających znaczenie w społeczności żydowskiej oraz osób związanych z życiem religijnym (patrz tabela 11). Wszystkie omawiane jednostki leksykalne w podziale na grupy tematyczne i poszczególne przekłady, w których występują).

W analizowanym materiale występują liczne synonimy. Pojawiają się w postaci pojedynczych jednostek (np. *tetrarcha*, *król*), wyrażań, które można uznać za jednostki leksykalne (np. *przedniejszy nad celniki*, *przełożony nad celniki*) i konstrukcji peryfrastycznych (np. *ci którzy się zdadzą [być przełożonemi poganow]*, *oni którym się podoba pánować nád narody*). Synonimia wynika także z zastosowania leksemów w nietypowych użyciach, np. *król* jako kontekstowy odpowiednik wyrazu *tetrarcha* czy *senator* jako nazwa członka Sanhedrynu. Za osobliwe należy uznać także takie wyrazy, które znajdują się tylko w danym tłumaczeniu, są nimi: *pan radny* (w BM), *rajca* (w BSz), *dziesiątnik*, *urzędnik* (w BL), *przodek*, *naprzedniejszy*, *wykładowca* (w BBrz); *architryklin*, *arcyofiarnik*, *arcyszkolnik*, *posłaniec* (w BBd); *arcykapłan* (w BW1); *biegły w zakonie*,

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
nazwy uczniów Jezusa								
apostoł	8	8	7	8	5	8	9	9
uczeń	223	5	5	79	239	238	231	233
zwolennik		234	257	167				4
posłaniec					2			
nazwy członków grup religijnych								
faryzeusz	89	83	61	84	86	83	85	86
saduceusz	9	9	9	9	9	9	9	9
książę		1	1	1	1	1		
licemiernik		1	21					
nazwy kapłanów, uczonych i nauczycieli żydowskich								
książę	4	53	25	48	6	5	6	7
doktor	65	61	51	48	6	6	68	68
kapłan	11	31	31	53			9	89
arcykapłan							70	
biskup	72	18	17					
(na)uczony	5	7	5	1	53	57		
arcybożnik		4	1					6
ofiarownik					6	85		
arcyofiarownik					77			
ofiarnik					4	2		
arcyofiarnik					1			
arcyszkolnik					6			
biegły w zakonie								7
przełożony kapłański	1		24					
wykładowca				5				
nazwy określających nauczycieli								
rabbi	17	8	4	2	17	17	14	14
mistrz	55	67	65	69	2	9	16	19
nauczyciel	2		3	19	4	37	42	39
uczyciel			2		53	2		
przykażyciel		1	3					

	BM	BSz	BL	BBrz	BBd	BCz	BW1	BW2
nazwy osób pełniących pozostałe funkcje religijne								
prorok	95	92	95	94	92	94	96	94
prorokini	1	1	1	1	1	1	1	1
książę		3	1		7			
urzędnik kościelny			1		1		1	1
przełożony	8		5	1			1	1
sprawca kościelny		1						

tysiącznik (w BW2). Ciekawym zjawiskiem jest też uwspółcześnianie treści Ewangelii. Tendencja taka zauważalna jest u wszystkich tłumaczy – najbardziej u Jana Leopolity. W jego tłumaczeniu odnaleźć można nietypowo zastosowane leksemy, takie jak *dziesiątznik*. Analiza pozostałych pól semantycznych, należących do ogólnego makropola „człowiek”, daje wyniki takie same – u Leopolity najwięcej jest osobliwości leksykalnych i semantycznych. Warto zwrócić także uwagę na ówczesne neologizmy, takie jak: *rzańca*, *wykładacz* oraz zapożyczenia, jak *architryklin*, *arcyofiarnik* czy *arcyszkołnik*.

Źródło

Szesnastowieczne przekłady Ewangelii, red. I. Winiarska-Górska, 2013, ewangelie.uw.edu.pl, Warszawa.

Literatura

- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa (s. 26, 273, 406, 467).
- Belcarzowa E., 2006, *Polskie i czeskie źródła przekładu Biblii Leopolity*, Kraków.
- Biblia Tysiąclecia*, 2003, biblia.deon.pl, Poznań.
- Góralski Z., 1998, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Kwilecka I., 2003, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań.
- Moszyńska D., 1975, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław.
- Poniatowski Z., 1971, *Nowy Testament w świetle statystyki językowej*, Wrocław.
- Szlesieński I., 1985, *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław.
- Słownik średniowiecznej łaciny*, 1953–, red. M. Plezia, Kraków.

Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski (t. 1–34), red. K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od t. 36 do hasła ROZTYRKNAĆ), t. 1–36, 1966–2014, Wrocław.

Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, 1953–2007, Kraków.

Słownik języka polskiego PWN, 2014, Warszawa.

Where does the *hetman* in the Gospel come from? On the names of dignitaries in the Polish translations of the Gospel from 16th century

Summary

The article discusses the vocabulary concerning the names of dignitaries and officials in the Roman Empire and antique Jewish world described in the Gospels. The material base was 8 translations of Gospels from the 16th century. Collecting was simple thanks to the site ewangelie.uw.edu.pl – there are transcriptions of those Gospels. The article contains a discussion on the results of the research on the names from religious material. To conduct better research, in the analyses and comparisons, the Vulgate and the Millenium Bible are used as reference points. The analysis shows that vocabulary varies to some extent. A possible reason for it is that in the Polish language, words naming officials and dignitaries are differential from the oldest times. The material contains 53 words, from which 14 are unique as they occur in one translation and there are 2 neologisms. The majority of the translators made the contents contemporary, which can be seen in the words describing the realia of the translators' times with reference to the ancient realia, which slightly changed the meanings of the units without a significant change of the context.

Key words: gospels, 16th century, translation, dignitary, official

Słowa-klucze: ewangelie, XVI wiek, tłumaczenie, dostojnik, urzędnik